

پاکستانی پنجابی ادب وچ کول لیکھ دی روایت

مقالہ برائے پی ایچ۔ ڈی پنجابی

نگران

ڈاکٹر نبیلہ رحمان

ایسوسی ایٹ پروفیسر

پنجاب یونیورسٹی اداری اینٹل کالج، لاہور

کھوج کار

صفیہ ایوب

رول نمبر 14

لیکچرر گورنمنٹ اسلامیہ کالج، لاہور کینٹ

ASRB has granted permission to research letter

No.D/1313/ACAD dated 29-03-10

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

انتساب

ایہناں کومل روحاں

محمد امتیاز علی

محمد جہانزیب علی

طیبہ چودھری

فاطمہ چودھری

دے ناں

مڈھلی گل

پنجابی ساڈی مادری زبان اے۔ ایس زبان وچ جیہڑی چاشنی، مٹھاس تے کھلار اے اوہدے توں انکار نہیں کیتا جاسکدا۔ میں دی ایہہ شوق اپنے گھر توں لیا۔ اپنی ماں جی نوں قصہ یوسف زلیخا سُر نال پڑھدیاں سنیا تے اپنے آپ طبیعت اودھر مائل ہو جانی۔ پر چونکہ ساڈے پنجابی نہ پڑھان دی وجہ توں ایہہ دیا ہویا شوق یا چنگاری ایم۔ اے پنجابی کر کے پورا کیتا تے ایس مضمون دی محبت دی وجہ توں ایس نوں ذریعہ معاش بناندیاں ہوئیاں لیکچررشپ اختیار کیتی تے فیر حالات پاروں تے مصروفیت پاروں پی ایچ۔ ڈی وچ داخلہ لین وچ تاخیر ہوئی۔ فیر شوق ہووے تے فیر ہر چیز آپوں آپ ممکن ہو جاندی اے۔

بحر حال 2003ء وچ پنجاب یونیورسٹی پی ایچ۔ ڈی وچ داخلہ لیا تے ریگولر کلاس جوائن کیتیاں۔ سمسٹر سٹم توں فارغ ہو کے مقالے لئی ٹاپک دے چناؤ دا مرحلہ آیا جیہڑا کہ کافی اوکھاسی۔ پہلاں میں لوک گیتاں دا ٹاپک لیا پر فیرویلے دی کمی پاروں ایس سوچ نوں وچ چھڈ دتا اگلا مرحلہ مگران استاد داسی نسر! منسا دے ایس خیال وچ میڈم نیلہ رحمن ہوریاں کول جان دا خیال آیا۔ اوہناں نوں اپنی مشکل دی اوہناں نے میری اوکھ نوں سوکھ وچ بدل دتا تے میرے جی لاپرواہ سٹوڈنٹ نوں جی آیاں نوں آکھیا تے فیر بڑی محنت نال میرے مقالے دے چناؤ توں لے کے اخیر تائیں میری رہنمائی کیتی۔ فیر جدوں ادبی مقالے دے عنوان بارے اوہناں آکھیا کول لیکھ یا انشائیے تے حالی ٹیکر کوئی کم نہیں ہویا کول لیکھ داناں اک دم میرے دماغ وچ وی کلک کر گیا۔ کیوں جے میری طبیعت رکھی سکھی تے خشک چیز دل مہیتی مائل نہیں ہوندی۔ ڈاکٹر نیلہ رحمن نے ایس طرح ”پاکستانی پنجابی کول لیکھ دی روایت“ عنوان مقالہ مٹھیا تے مینوں جاپیا جیویں ادھی پی ایچ۔ ڈی ہو گئی اے۔

موضوع دے چناؤ توں بعد میں اپنے تمام استادوں تے اپنے سارے ملن والیاں کولوں کول لیکھاں دے مواد بارے پچھیا۔ جیہناں نے مینوں ایہو آکھیا ایہدے تے بوہت گھٹ کم ہویا اے۔ بعض نے آکھیا کول لیکھ تے لکھیا ای نہیں گیا سوائے چند اک کتاباں دے۔ پر میں ہمت نہ ہاری تے اپنی کوشش تے تگ و دو وچ لگی رہی۔ کھوج دا سفر گوکہ اوکڑاں بھریا سی۔ اک تے ٹاپک چونکہ دلچسپ سی ایس لئی ہون پاروں سکھ۔۔۔ تے دوجا اندر پیاں گوگھن دا شوق ایس لئی ایہہ تجربہ وی خوشگوار رہیا تے ایس سفر دوران دن رات محنت کیتی تے بوہت کجھ پایا۔ سکھن دا عمل خوشی دے نال نال Tention دی ہوندی اے۔ سماج دے ایسے

کچھ کوچ دی صورت وچ موجود ہون تے تکلیف ہوندی اے۔ سوچدی ساں اوہ معاشرے زندہ معاشرے ہوندے نیں جیہڑے کمزوریاں تے کوہجیاں دی نشاندہی کردے نیں تے کول لیکھ مینوں بالکل اوس طرح لگا۔ جیویں شیشے وچ چہرہ دیکھ سکدے آں یعنی بالکل صاف تے واضح تے ایس دے برعکس باقی صنفاں وچ اک اوہ لایا جتے ہوندا اے۔

کئی واری کول لیکھ مینوں نہ صرف اپنے احساسات دی ترجمانی سکوں معاشرے دے اک عام انسان دی ترجمانی وی لگا۔ کیوں جے ایس وچ بعض لطیف موضوعات اُتے گل کیتی جاندی اے جیہدے نال انسان دے اندروی بڑے لطیف تے کول جذبے جنم لیندے نیں۔ کول لیکھ نوں پڑھن دا تجربہ جتھے خوشگوار رہیا او تھے ایہنے سماج وارتا تے من وارتا دے کئی رنگ روپ میرے سامنے لایا کیتے۔ اج دا دور جیویں کہ نفسا نفسی تے کشمکش دا دور اے تے سیاسی، معاشرتی تے معاشی کشمکش دے ایس دور وچ انسان جس بُری طرح وچنی دباؤ دا شکار اے کول لیکھ جی لکھت اوس نوں ایس وچنی ٹکج توں وانجھا کردی اے۔ تے کول لیکھ اک اجہی صنف اے جیہڑی سماجی ماحول دی آلودگی دے مارے ہوئے دماغ تے ذہناں نوں تازگی دیندی اے۔ کیوں جے ایس دے ذریعے معاشرتی کجھاؤ نے جو جھل روپاں نوں اوہناں دا عکس دکھایاں جاند اے تے لوکاں نوں وچنی تے روحانی سکون پہنچاؤن دا بندوبست کیتا جاند اے۔

میں اپنے سامنے دا کیتے گئے کول لیکھ دے رنگاں روپاں نوں باباں راہیں وند ایس طرح کیتی اے۔

پہلے باب وچ کول لیکھ دا مختصر تعارف کردا اے تے کول لیکھ دے بانی تے نور بارے دیا اے تے فیر کول لیکھ دے معنی جیہڑے مختلف ڈکشنریاں وچ دتے گئے نیں اوہناں نوں بیان کتا گیا تے ایس توں بعد کول لیکھ دی تعریف، مختلف تھاواں (پنجابی، انگریزی، اردو) یاں تعریفاں تے بھروسے تعریف دے نال نال کول لیکھ دے انگ دے گئے نیں تے ایس باب وچ آخر اُتے کول لیکھ تے مضمون وچ اختلاف، کول لیکھ تے مضمون وچ سانجھ بیان کیتی گئی اے تے ایس دا مجموعی تاثر دیا گیا اے۔

دوجے باب وچ کول لیکھ دی مغربی روایت، کول لیکھ دی مشرقی روایت بارے تفصیل نال جانکاری دتی گئی اے تے ایس باب دے آخر وچ پنجابی وچ کول لیکھ تے لیکھ کاراں بارے دیا اے تے ایس وچ مشرقی تے مغربی پنجاب تے (ونڈ توں پہلاں تے بعد) نوں کھ رکھیا اے۔ بھانویں کول لیکھ دا مذہ پروفیسر پورن سنگھ تے ایس چرن سنگھ تے توں بھیا پر میرے مقالے دا موضوع چونکہ ”پاکستانی پنجابی ادب وچ انشائیے دی روایت“ اے۔ ایس لئی میں منیر گجر دی کتاب وچ انڈین حصے وچوں تے اوہناں دے انسائیکلو پیڈیا تے پنجابی دیاں مختلف ادبی تاریخاں نوں پڑھ کے مدھلے لیکھ کار دا ذکر کیتا اے یعنی پوربی پنجاب نوں وی مدھ رکھیا اے۔

تیجے باب وچ ایس تمام کول لیکھ کاراں دے ایس میدان وچ سامنے آون توں کھ رکھ دیاں ہوئیاں (سن وائز) مختصر

حالات اوہناں دے مجموعے تے لیکھاں دے موضوعات بارے تفصیل نال بیان کیتا اے۔ تے ہر کول لیکھ بارے مختصر جان کاری دتی اے۔ بے اگر کسے کول لیکھ کار دے اک توں ودھ مجموعے سامنے آئے نیں تے اوہناں دا ذکر اوس دی حیاتی تے پہلے مجموعے نال ای کردتا اے۔ تاں بے تکرار توں بچیا جاسکے۔

چوتھے باب وچ ہر دور دے کول لیکھ نوں اوہدے مزاج سبھا، اسلوب تے موضوع دے حساب نال اوہدا جائزہ پیش کیتا اے۔ تمام لیکھ کاراں دے چھین والیاں مجموعیاں دا ویروا ادواری وڈ نال کیتا اے تے ایہہ وڈ ایس طرح کیتی کئی اے پئی ستاں دواں وچ کیتی گئی اے۔ وڈ توں پہلاں توں لے کے پاکستان بن تیکر دے لکھاری کھ رکھے نیں تے فیر 1947ء توں لے 1960ء تیکر دے دور لکھاری کھ رکھے نیں۔ تے فیر 1947ء توں لے 1960ء تیکر دے دور لکھاری لے گئے نیں تے تچا دور 1961ء توں 1970ء تیکر دا اے۔ چوتھا دور 1971ء توں 1980ء تیکر دا متھیا گیا اے۔ پنجواں دور 1981ء توں 1990ء تیکر، چھیواں دور 1991ء توں 2000ء تیکر۔ ستواں تے آخری دور 2001ء توں 2010ء تیکر دا رکھیا اے۔

مقالے دے دوران سانوں بوہت سارے کول لیکھ ایجے نظر آئے جہناں توں کنیاں تے مضمون دا گمان تے کنیاں تے کہانی دا تے کنیاں تے ڈراے دا۔

اساں کول لیکھ دے (42) بیالی مجموعیاں تے کم کیتا اے۔ پر اوس کتاب نوں نگھ رکھیا اے جیہوں کسے وی نقاد نے کول لیکھاں دی کتاب آکھیا اے۔ بہانویں لکھاری نے آپوں ایہہ نہیں سی آکھیا پئی ایہہ کول لیکھ نیں یا بعض تھانواں تے ایہہ نہیں سی لکھیا پئی ایہہ کول لیکھ نیں پر پارکھاں نے ایہناں لکھتاں وچ اوس نوں کول لیکھ آکھیا اے۔ ایس اوہناں لکھتاں دا تعارف تے نتیجے باب وچ دے دتا پر چوتھے باب وچ ایسے صرف اوہناں کول لیکھاں دا ویروا ای کیتا اے جیہڑے جدید معیار تے پورے اُتر دے نیں۔ جیویں بعض پارکھاں نے جھلتریاں، تکھیاں سولاں تے باتاں نوں وی کول لیکھ دیاں کتاباں آکھیا اے۔

پر اوہناں کتاباں نوں پڑھیا تے سانوں ایہہ کتاباں بالکل وی کول لیکھ دے تھل تے پوریاں اُتر دیاں نظر نہ آئیاں جیویں باتاں وچ صرف بچیاں لئی چار کہانیاں نیں جیہڑیاں شہزادے شہزادیاں دے بارے وچ نیں۔ ایس طرح جھلتریاں نوں لکھاری نے افسانے لکھیا اے تے ایہدے وچ رومانی افسانے بن تے اوہناں وچ کدھرے وی لکھاری دی ذات نظر نہیں آوندی۔ ایہدے وچ تھوڑا بہت طنز مزاح اے تے ایس طرح تکھیاں سولاں وچ وی خالص افسانے ای پکھے گئے نیں تے آپوں لکھاری ایہناں وچوں بالکل غیت اے تے ایس طرح صرف طنز و مزاح دی بنیاد تے ای قصے لکھن نوں کول لیکھ آکھ دینا سراسر زیادتی اے۔

ایس طرح کئی کتاباں نے لکھاریاں نوں جدوں میں فون کیتا تے اوہناں ایہہ گل تسلیم نہ کیتی پئی اوہناں دیاں ایہہ کتاباں کول لیکھاں دیاں نہیں ایہناں وچوں امجد بھٹی، عطا کٹر سجاد حیدر پرویز دے ناں خاص طور تے آوندے نیں۔

ایس طرح مذہب توں لے کے 2010ء تکبر اسیں جہناں لکھاریاں یا اوہناں دے مجموعیاں دا ویروا کیتا تے ایس نتیجے تے پینچے آں پئی پہلے کوئل لیکھ دے لکھاریاں وچوں سب توں سرکڈھواں ناں مشتاق باسط ہوراں دا اے تے ایس طرح اوہناں دے نال نال کنہیا لال کپور، نظام الدین توکلی تے ارشد میر دے ناں وچ سلاہن جوگ نیں۔ تے فیر ڈاکٹر ظفر مقبول، اسلم میٹلا، رفیق ڈوگر، عاشق رحیل، سلیم ملک، ن-صبا، الیاس مرزا، بابو جاوید گر جاکھی، پروفیسر محمد صدیق، یونس بٹ، افضل راز، ملک شاہ سوار علی ناصر تے ڈاکٹر ریاض شاہد ہوراں دے آندے نیں۔ تے سب توں سرکڈھواں ناں ڈاکٹر ناصر رانا ہوراں دا اے۔ جیہناں نے کئی عمرے اس صنف وچ اپنا حصہ پایا۔

میرے لئی ایہہ گل بڑی مان جوگ اے پئی مینوں ڈاکٹر نبیلہ رحمن ہوراں اجیاں استاد ملیاں جیہیاں اک پڑھیا لکھیا استاد ہون دے نال نال اوہناں دارشتہ اپنے شعبے تے پٹھے نال سچے جذبے تے لگن تے ایمانداری نال جڑیا ہوئیا اے۔ اوہناں دا لپنے طالب علماں نال رویہ سلاہن جوگ اے تے اوہ اپنے آپ نوں طالب علم لئی وقف کر دیندیاں نیں۔ ایس طرح اوہناں نے مقالہ لکھن وچ جیہیں طرح پیر پیر تے میری راہنمائی کیتی تے جیہیں طرح انگل پھڑ کے مینوں چلایا تے جیہیں طرح مینوں سٹیم دتا میں اوہناں دا ایہہ احسان حیاتی بھرنی نہیں بھلا سکدی۔ میری اوہناں لئی صرف ایہو دعا اے پئی اوہ جگ جگ جیون تے حیاتی مانن۔ آمین۔

میں اپنے بھرا تے استاد خالد ہمایوں ہوراں دی وی تہہ دل نال شکر گزار آں جیہناں نے ناں صرف مینوں کتاباں دتیاں سگوں مقالے بارے وی بوہت مدد کیتی تے ایس دے نال نال اوہناں نے لکھاریاں دے فون نمبر تے حالات زندگی بارے مینوں پوری پوری جانکاری دتی۔

اپنے مقالے دی تکمیل لئی میں جیہناں ذاتی تے سرکاری لائبریریاں توں استفادہ حاصل کیتا اوہناں وچوں بہاولپور پبلک لائبریری، جھنڈیر لائبریری میلسی، ایف سی کالج لائبریری، ملتان لائبریری، پنجاب یونیورسٹی لائبریری، نیو کیسپس شعبہ پنجابی اور نیشنل کالج لائبریری، پنجاب یونیورسٹی اولڈ کیسپس لائبریری، پنجاب پبلک لائبریری لاہور، قائد اعظم لائبریری لاہور، دیال سنگھ لائبریری لاہور، گورنمنٹ کالج لائبریری گوجرانوالہ تے ایس توں اڈ شعبہ سرائیکی دیاں تمام ٹھکاناں توں علاوہ ہور وی کئی چونیاں لائبریریاں (ذاتی، سرکاری) دی پھر ولا پھر ولی کیتی تے انٹرنیٹ دیاں بوہت ساریاں سماں ویکھیاں تے جتھوں وی کتوں کوئی مواد لہیا اوہنوں حاصل کر کے اوس توں فائدہ چکیا تے میں ایہناں سب ساتھیاں دا جہاں میرے نال پورا پورا تعاون کر دیاں ہوئیاں میری مدد کیتی دا شکر یہ ادا کردی آں۔ خاص طور تے چیف لائبریرین محمد حنیف تے ڈپٹی لائبریرین آصف خان تے پنجاب یونیورسٹی نیو کیسپس لاہور، ڈاکٹر اعجاز (اولڈ کیسپس) چیف لائبریرین جاوید ملک پنجاب پبلک لائبریری بہاولپور دے وی خاص طور شکر گزار آں تے جھنڈیر لائبریری دے مالک و مختار غلام محمد صاحب ہوراں دا وی شکر یہ ادا کردی آں جیہناں نے چھٹیاں وچ لائبریری بندھوئے

باوجود لاہیریری کھولی تے نہ صرف سانوں کتاباں دتیاں سگوں سارا دن ساڈی خوب خاطر تواضع وی کیتی۔

تے آخر وچ میں اپنے اوہناں تمام سنگی ساتھیاں دی وی مشکور آں جیہناں نوں میں صرف اک فون کیتا تے اوہناں نے مینوں اپنے مجموعے بذریعہ T.C.S بھجوائے سگوں دو جیاں مجموعیاں بارے وی جانکاری دتی ایہناں وچوں ڈاکٹر ریاض شاہد، ڈاکٹر ناصر رانا، عاشق رحیل، ڈاکٹر محسن مگھیانہ، افضل راز، احمد ندیم اعوان، ملک شاہ سوار علی ناصر، جاوید اسلم، ڈاکٹر سلیم ملک، محمد الیاس مرزا، بابو جاوید گر جاگھی تے اوہناں دے بھائی افضل راز، اسلم قریشی، ڈاکٹر ظفر مقبول، ڈاکٹر سجاد حیدر پرویز، الیاس محسن تے اپنی کلاس فیلو شاہدہ دلاور شاہ ہوراں دا وی شکریہ ادا کردی آں۔

میں اپنے دلوں پوری کوشش کیتی اے پی میں ایس موضوع دا حق ادا کرسکاں۔ اگرچہ میرے لئی ایہہ راہ بڑی اوکھی سی کیوں جے کوئل لیکھ بارے عام رائے ایہہ سی کہ کبھی پنجابی وچ انشائیہ اے۔ اگر ہے تے کنا کوہے تے ایہو جے بے شمار سوالاں دا سامنا مینوں پیر پیر تے کرنا پیا۔ لیکن جد میں سارا مواد اکٹھا کیتا تے اوہدے تے کم شروع کیتا تے لوکاں نوں اپنے سوالاں دا جواب مل گیا۔ اوہ صنف جیہڑی دو جیاں نثری صنفاں دے مقابلے وچ کافی نویں سی اوس بارے کھوج کیتی تے پنجابی دے ادبی بھنڈاردی وشالتا دا اندازہ ہویتا تے اوہناں اعتراض کرن والیاں دا جواب وی لبھا کہ پنجابی وچ نثر لکھی کئی کوئی اے۔ ایس موضوع دے اُتے پہلے کجھ پارکھاں دے اکا دکا مضمون تے ملدے سن پر مکمل معلومات کدھرے وی موجود نہیں سن میں سمجھتی آں کہ میرے اوس کھوج کاج دے نال نہ صرف پنجابی کوئل لیکھ دی سانجھ سنجال اک تھاں تے ہو گئی سگوں سانوں اپنے ادبی ورثے نال وی جانکاری دا موقع ملیا۔

کسے وی منزل تے پہلا پٹیا پیر سبھ توں اہم ہوندا اے۔ میں ایس پندھ نوں اتھوں تیکر طے کیتا اے۔ اگوں رستے صاف نیں کیوں جے کھوج وی راہ موکھی وی اے تے وشال تے لمی وی اے۔ میں ایس کھوج توں مکمل کرن وچ پوری دیانت داری، محنت تے سچائی توں کم لیا اے۔ ہنر دا دعویٰ نہیں کردی۔

صفیہ ایوب

رول نمبر 14

- (۷) کون سا کلمہ ہے جو کسی کو برا بھلا کہتا ہے؟
- (۶) کون سا کلمہ ہے جو کسی کو برا بھلا کہتا ہے؟
- (۵) کون سا کلمہ ہے جو کسی کو برا بھلا کہتا ہے؟
- (۴) کون سا کلمہ ہے جو کسی کو برا بھلا کہتا ہے؟
- (۳) کون سا کلمہ ہے جو کسی کو برا بھلا کہتا ہے؟
- (۲) کون سا کلمہ ہے جو کسی کو برا بھلا کہتا ہے؟
- (۱) کون سا کلمہ ہے جو کسی کو برا بھلا کہتا ہے؟

کون سا کلمہ ہے جو کسی کو برا بھلا کہتا ہے؟

کوئل لیکھ دا مختصر تعارف:

ویہویں صدی وچ ناول، افسانے، داستان تے سفر نامے جہیاں صنفیاں دے ادب وچ آون نال ای انشائیہ وی متعارف ہويا، پنجابی وچ ایس نوں کوئل لیکھ آکھدے نیں۔ ایہہ ساریاں نثری صنفیاں اردو توں پنجابی وچ آیاں یاں اوہناں دے ساویں پروان چڑھیاں۔

کوئل لیکھ دا باقاعدہ آغاز ویہویں صدی دے ادھ وچکار لے سے وچ ہويا تے آج ایس صنف نوں شروع ہوياں سٹھ سال ہو چکے نیں تے قریباً ادھی توں ودھ صدی سفر طے کر کے ہن ایہہ اک مقبول صنف داروپ وٹا چکی اے۔ پنجابی کوئل لیکھ دی عمر گواہی پرائی نہیں پر فیروزی ایس دا کھلار تے پیار بوہت زیادہ اے۔ اردو وچ ایس نوں انشائیہ تے پنجابی وچ ایس نوں کوئل لیکھ آکھدے نیں۔

اگر ایس کوئل لیکھ دے لفظی معنی دیکھئے تے ایس دا مطلب نرم، ملائم تے کولا نکلا اے تے لفظ لیکھ توں مراد لکھت یا مضمون اے۔ یعنی کوئل لیکھ دا مطلب اجہی لکھت ہويا جس نوں پڑھن توں بعد قاری اپنے آپ نوں ہلکا پھلکا محسوس کرے۔

کوئل لیکھ دا بانی تے ٹور:

ایس تاریخ ول جہات پانے آں تے پتہ چلدا اے پئی کوئل لیکھ اک غیر ملکی صنف اے جیہدا بانی موئین (Montaigne) سی تے ایہہ صنف فرانس توں ٹور کے انگلستان توں ہوندی ہوئی اردو راہیں پنجابی تک اچڑی۔ کوئل لیکھ دے بانی بارے ڈاکٹر سلیم اختر لکھدے نیں:

”موئین کا اصل نام (Michel de Montaigne) تھا اور وہ 28 فروری 1933ء کو پیدا ہوا۔ موئین کے باپ کا نام (Pierre Eyquem) تھا جو جنوبی فرانس میں دورگن (Dord Gogne) وادی کے علاقوں بوردو (Bordeau) اور موئین (Montaigne) کا ایک آسودہ جاگیردار تھا۔ موئین بے حد ذہین بھی تھا اور حساس بھی، ذہانت نے حصول علم کی منزلیں سہل کر دیں تو حساس طبعی نے زندگی اس کے وقوعات و حوادث اور افراد اور ان کی بوالعجبیوں پر گہری اور ہمدردانہ نگاہ ڈالنے کی عادت پیدا کر دی۔ چھ سال کی عمر میں اسے حصول تعلیم کے لئے

داخل کیا گیا تو اپنی تیز ذہانت، یادداشت اور محنت کی بدولت جلد ہی طلبہ میں ممتاز حیثیت اختیار کر گیا اور اساتذہ کا منظور نظر بن گیا،⁽¹⁾

مؤمنین نے جیسے دور وچ جنم لیا اور دور مذہبی حوالے نال بوہت اہمیت رکھدا سی اوس سے دو وڈے مذہبی گروہ بنے ہوئے سن۔ اک گروہ ابن رشد دے حامیاں دا سی تے دوجا اوس دے مخالفان دا۔ اوس ویلے لوکا ئی تے گورنمنٹ دونوں مذہبی پاگل پن وچ شدت اختیار کر چکے سن تے علمی حلقیاں وچ ابن رشد دے حامیاں تے مخالفان وچ کار لڑائی سی تے مذہبی حلقے ایہہ چاہندے سن پئی ابن رشد تے ایس دے حامیاں نوں تعلیمی اداریاں وچوں کڈھ دتا جاوے۔ مؤمنین نے بھانویں اپنے آپ نوں کسے گروہ دا حامی ظاہر نہیں کیتا سی۔ پر اندروں اوہ ابن رشد دا حامی سی تے ایس نظریہ فکری آزادی نال ای نویں سائنس دا مڈھ بجھاتے اسی طرح مؤمنین کول لکھن لئی بوہت کجھ سی پر اوس نے اپنی گل نوں سنجیدہ لکھن دی تھاں کول کر کے لکھیا تے ایس طرح مؤمنین نے ابن رشد دی حمایت کیتے بغیر ای اوس دے نظریے دی پیروی کردیاں ہوئیاں ایہہ لیکھ لکھ تے ایہہ لیکھ اوہناں بھیتاں توں خالی نہیں سن جیہڑیاں مذہبی کماں نوں عقل تے دلیل نال سامنے لیاوندیاں نیں تے ایس طرح مؤمنین نے اپنیاں لکھتاں وچ اپنے فکری اظہار لئی اک نویں راہ لہسی۔

کنول مشتاق ہووے لکھدے نیں پئی:

”مؤمنین وڈی عمرے دنیا توں اک پاسے ہو گیا سی تے اوس نے اپنے ویلے نوں کھنجاو لئی اپنے تجربیاں تے مشاہدیاں دی لؤ وچ خود اپنے آپ نوں لہسیا۔ اوس نے ولو ولی سرنا نوں پٹھ اپنے کھلے پلے خیاالاں دیاں کڑیاں نوں علم راہیں بنا سوچے سچھے درقیاں تے اُلک دتا۔ اوسنے اپنے کول لیکھاں نوں منصوبہ بندی نال نہیں سی لیا۔ سگوں اپنے اندر دی بے قراری تے تخلیقی اُبال تے اوہنوں لیکھ توں کھلے لیکھ لکھن لئی پریریا،“⁽²⁾

کول لیکھ دے معنی:

اصل وچ انگریزی دے Light Essay دا ترجمہ پنجابی وچ کول لیکھ کیتا گیا اے۔ تے ایہہ ناں ایس صنف تے بوہت سجدا تے پھدا اے۔ لفظ کول اپنی تشریح آپ دے تے انج لیکھ معنی دے لحاظ نال اجیہا لیکھ اے جیہدے وچ وڈے توں وڈے تے گھمبیر مسئلے نوں ہلکے پھلکے انداز وچ ایس طرح پیش کیتا جاندا اے کہ قاری دے ذہن تے دماغ تے

ذراوی بوجھ نہیں پینداتے مسئلہ وی حل ہو جاندا اے۔

کوئل لیکھ دے لغوی معنیاں نوں ویکھیا جاوے تے پتہ چلدا اے کہ ایہہ لفظ انشائیے توں لیا گیا اے تے انشائیے دا لفظ انشا توں نکلیا اے۔

مختلف ڈکشنریاں وچ کوئل لیکھ (انشائیے) دے معنی کجھ انج درج کیے گئے نیں:
وڈی پنجابی لغت وچ اقبال صلاح الدین لکھدے نیں:

”انشائیہ (ع۔ مذکر) ادبی اصطلاح وچ اک نثری صنف دا ناں جیہہ ائمہ فرانس
دے موٹمین نے بنھیا تے اپنے مضموناں دا ناں Essay رکھیا۔

ایہہ لفظ عربی ”السمعی“ دی فرانسیسی شکل اے جیہہ انگریزی وچ Essay ہو گیا۔
اردو پنجابی وچ ایہہ ترجمہ انشائیہ کیئا گیا۔ ہلکے پھلکے انداز دی لکھت جیہہ دے وچ
خیال آرائی ہندی اے“⁽³⁾

اردو پنجابی لغت وچ ایس طرح درج اے:

انشاء (مدع)

کوئی لیکھ مضمون دماغوں کڈھنا، لکھت واڈھنگ۔

لکھت، لکھائی۔

مضمون لکھن دا گن۔

انشاء پردازی: (مدف) لکھن دا ڈھنگ۔

مضمون لکھن دی جاچ۔ لیکھ اُساری۔

سوئی نثر لکھنی⁽⁴⁾

پنجابی اردو ڈکشنری سردار محمد خاں دے مطابق:

انشائیہ: (ند)

جو براہ راست مقالہ نہ ہو بلکہ جہاں سے چاہیں شروع کیا جائے اور جہاں چاہیں اس کو ختم کیا جائے⁽⁵⁾۔

فیروز اللغات (جامع):

(1) انشائیہ (ان-شا-ای-یہ) (ع-ا-ند) انشا سے منسوب۔

(۲) نحو کی اصطلاح میں وہ جملہ جس میں سچ جھوٹ کا احتمال نہ ہو۔

(۳) نیم سنجیدہ ہلکا پھلکا مضمون (Essay)⁽⁶⁾

علمی اردو لغت (جامع):

جامع اللغات انشائیہ (مذکر) وہ جملہ جس میں صدق یا کذب کا احتمال نہ ہو⁽⁸⁾۔

اردو لغت (تاریخی اصول پر)

(۱) نحو: وہ جملہ جس میں سچ جھوٹ کا احتمال نہ ہو۔ جملہ دو قسم خبریہ اور انشائیہ۔

1873 عقل و شعور 84

(۲) دوسرے وہ جس کو سچا یا جھوٹا نہ کہہ سکیں اس کا نام انشائیہ ہے۔

1904 مصباح القواعد 187

(۳) مختصر ادبی مضمون جس میں ذاتی تاثرات بیان کیے جائیں اور تحقیقی اور استدلالی نہ ہو۔

(۱) انگریزی (Essay)

انشائیہ کی بحث میں عموماً شگفتگی کو طنز و مزاح کا مترادف تصور کر لیا جاتا ہے۔

1971 فکر و خیال 273

(ب) صف 1 انشائے تعلق رکھنے والا

وقار الملک کی عالمانہ فضیلت اور ادبی انشائیہ قابلیت پر بھی کوئی بحث و تبصرہ نہیں۔

1935 دیباچہ تذکرہ و کار 5⁽⁹⁾

جامع اردو لغات:

(۱) انشائیہ نحو کی اصطلاح

(۲) انگریزی لفظ ایسے (Essay) کا مترادف

(۳) مضمون⁽¹⁰⁾

اردو انسائیکلو پیڈیا جلد اول:

ابتدائی دور کے ہلکے پھلکے اور لطیف مضامین لکھنے والوں میں میاں عبدالعزیز فلک

پہا اور میاں بشیر احمد خصوصیت رکھتے ہیں۔ ان کے علاوہ داؤد زبیر اور امجد حسن کی تحریریں اور وزیر آغا کے بعد مضامین اس صنف کے اچھے معیار کی جستجو ہیں۔ ان کے زیر اثر اس روایت میں خاص تجربات ہوئے اور ہلکے پھلکے موضوعات پر تاثراتی مضامین کی ایک نئی صنف کو بعض نے لکھنے والوں نے رواج دیا۔ اسے انشائیہ کا نام دیا گیا ہے۔ ادبی رسائل میں پہلے ادبی دنیا (لاہور) اور پھر بعد میں اوراق (لاہور) میں انشائیہ نگاری کے اصولوں اور اس کے فروغ کے لئے باقاعدہ تحریک شروع ہوئی۔ نظیر صدیقی نے بعض اچھے انشائیہ تحریر کیے۔ ان کے علاوہ مشتاق قمر اور مشکور حسین یاد کے نام اس صنف کے لکھنے والوں میں ممتاز نظر آتے ہیں،⁽¹¹⁾

ادبی اصطلاحات:

انشائیہ Light Essay جدید نثری اصطلاح۔

”انشائیہ ایک ایسی نثری تحریر ہے جس میں دانشمندانہ گفتگو اور متنوع انداز میں زندگی کے معمولی واقعات و متعلقات سے لے کر اہم اور خصوصی خوابوں تک گفتگو کی جائے اور مانوس اشیاء کے نامانوس پہلو تلاش کیے جائیں۔ انشائیہ میں ذات کا اہم حوالہ بڑا اہم ہے۔“

انگریزی ادب میں انشائیہ کے نقاد اے۔ سی بیٹسن، پرسٹلے، جانسن، موئین، بیکن، ایڈیسن، پیٹرن اور چمرسن ہیں۔ ان سب نقادوں نے انشائیہ کی الگ الگ تعریفات کی ہیں۔ لیکن ہر تعریف میں کچھ نہ کچھ مشترک بھی مل جاتے ہیں۔ اردو میں انشائیہ کا لفظ غالباً سب سے پہلے اختر اور نیوی نے استعمال کیا ہے لیکن اس لفظ کو بطور صنف نثر اور اصطلاح کی حیثیت سے فروغ دینے میں ڈاکٹر وزیر آغا اور ڈاکٹر انور سدید نے پہل کی،⁽¹²⁾

انگریزی لغات:

Oxford Dictionary وچ لکھیا اے:

اسم (a) esesi کسی موضوع پر کوئی مضمون یا مقالہ Essay

(۲) اکثرہ، قبل (ia-ai) سعی۔

عموماً مختصر نثری تحریر، کوشش، سعی، قسمت آزمائی، essai کوشش کرنا، آزمانا⁽¹³⁾۔

Oxford Reference English

"Essay (i) a composition, usu short and in prose on any subject, (ii) formal an attempt, try."⁽¹⁴⁾

ڈاکٹر انعام الحق جاوید دے مطابق ”انشائیہ انشا پردازی توں نکلیا اے تے لغوی معنیاں وچ موضوع توں ہٹ کے ایہوں اک اجیہی تحریر ہونا چاہیدا اے۔ جیہدے وچ انشا پردازی تے بیان دے زور نوں مدھلی اہمیت حاصل ہووے،“⁽¹⁵⁾

کوئل لیکھ دے مختلف معنیاں نوں دیکھ کے ایس ایس نتیجے تے پڑدے آں پی کوئل لیکھ اک اجیہی تحریر اے جیہدے ذریعے سماجی تے ماحولی آلودگی تے سٹرانڈ دے مارے ہوئے ذہناں نوں تروتازہ کیتا جاندا اے تے ایس طرح معاشرے وچ موجود برائیاں تے کوہجاں دی نشاندہی کیتی جاندی اے تے بھیڑے لوکاں نوں اوہناں دا عکس دکھایا جاندا اے تے چنگے تے بھلے مانس لوکاں دی سلاہنا تے تعریف کیتی جاندی اے تے اوہناں دی تسلی تے تشفی دا سامان کیتا جاندا اے۔

کنول مشتاق چوئیس انشائیے وچ لکھدے نیں:

”جے ایس پنجابی وچ ایس صنف دے لکھن دا طریقہ دیکھئے تے ساڈا اپنا اک سبھا اے۔ اپنا اک وکھرا طریقہ اے جیہدا دو جیاں نال نہیں رلدا۔ کیوں جے اردو وچ ایس دا طریقہ وکھراتے انگریزی وچ وکھرا اے۔ ساڈا اپنا اک معاشرہ اے تے ایس معاشرے دے اپنے طور طریقے تے حالات نیں۔ جیہڑے دو جیاں توں دکھ نیں۔ ایس لئی ایس اپنے موضوع اپنے آل دوالے توں لیندے آں تے ایس طرح ساڈا موضوع موئینن یا ہیکن دا موضوع نہیں بن سکدا۔ تے نہ ای موئینن یا ہیکن دے موضوع ساڈے موضوع بن سکدے نیں۔ ایس لئی پنجابی کوئل لیکھ وچ اپنے لہو تے ماس دیاں گلاں نیں۔ اپنی ہوئی تے بیٹی دیاں گلاں نیں۔ اپنے مشاہدے تے اکھیں ڈھنیاں تصویراں نیں،“⁽¹⁶⁾

کول لیکھ (انشائیہ) نویں دور دی پیداوار اے تے پچھلے تریہہ چالھی ورہیاں وچ ایس صنف نے بوہت ترقی تے ناں کمایا اے کجھ لوکاں دا خیال اے پئی انشائیہ دی صنف انشا پر داری توں نکلی اے۔

ایہدے اصطلاحی معنیاں بارے ڈاکٹر انعام الحق جاوید لکھدے نیں:

”اصلاحی معنیاں وچ ایس توں مراد خاص قسم دی صنف لیا جاندا اے جیہڑی افسانے توں دکھ طنز تے مزاح توں مختلف تے عام مضموناں توں ہٹ کے اپنی اک دکھری پچھان رکھدی ہووے“ (17)

ایس لئی ایہہ آکھنا غلط نہ ہووے گا پئی اپنے معنوی تے موضوعی لحاظ نال کول لیکھ دی جنی لوڑ اہج محسوس کیتی جا رہی اے پہلے کدی محسوس نہیں سی ہوئی۔ کیوں جے اہج دے سیاسی، معاشرتی تے معاشی دور وچ جد انسان بُری طرح ڈہنی دباؤ دا شکار اے۔ کول لیکھ ورگی تحریر اوس دے ڈہنی دباؤ نوں گھٹ کردی اے تے ایہنوں ایس Tention توں چھٹکارا دوان وچ مدد دیندی اے۔

پنجابی وچ انشائیہ لئی کول لیکھ دی اصطلاح ورتی گئی اے۔ مڈھ وچ ایس طرح دیاں لکھتاں نوں کول لیکھ یا انشائیہ نہیں سی آکھیا جاندا سگوں پنجابی وچ ایہیاں لکھتاں نوں ہساوے لیکھ آکھیا جاندا سی۔ کنول مشتاق اپنی کتاب وچ لکھدے نیں:

”کول لیکھ“ دی ورتوں آپنی سہیاں دا عمل اے۔ بھارتی پنجاب وچ جیویں طنز لئی ”وینگ“، مزاح لئی ”ہاس“ تے ہاسے مخول لئی ”ہاس رس“ دی اصطلاح گھڑی گئی اے۔ Personal Essay لئی ”لگھو لیکھ“ دی ورتوں کیتی اے۔ پاکستانی پنجابی ادب وچ ایس طنز لئی ”سٹھ“ تے مزاح لئی ٹھٹھ ورتدے یاں۔ ایس لئی طنز و مزاح لئی سٹھ ٹھٹھ تے Persona Essay لئی کول لیکھ دی اصطلاح گھڑی اے“ (18)

جے ایس کول لیکھ دی اصطلاح نوں بھارتی پنجاب وچ دیکھئے تے پتہ چلدا اے پئی مغل سے وچ وی اوتھے ہاس رس والے لیکھ لکھے جاندے سن۔

کنول مشتاق ہوریں لکھدے نیں:

”بھارتی پنجاب وچ ہلکے پھلکے سٹھ تے ٹھٹھ والے لیکھاں ول بوہتا دھیان دتا جاندا اے۔ اوہناں نے پنجابی ادب دی نویں صنف کول لیکھ نوں اچھ طور تے نہیں لیا یا